

Kísérlettől a megvalósulásig

Egy író életrajza: semmiképpen sem biográfiai adatok, évszámok kronologikus sorrendje; *eszmei életrajz* (Köpeczi Béla találó elnevezése szerint).

Mikor születik az író? Nem azon a napon, amelyet az anyakönyvvezető bejegyezt, de nem is az első elbeszélése megjelenésekor. A „kitárulkozó” típusú író vallomásaiban szívesen emlékezik vissza érlelődéseinek éveire. De nincs olyan „zárkózott” alkotó, akit műveiben ne érhetnénk tetten önéletrajzi motívumokkal. Szilágyi István alkatilag az első típushoz áll közelebb, aki azért ír személyes élményeiről, hogy jobban megismerhesse a környező világot. De minél mélyebbre hatol a valóság ábrázolásában, annál kevesebbet beszél önmagáról, annál szűkszavúbb, „zárkózottabb” lesz: bizonyítják eddig megjelent kötetei.*

Szilágyi olvasója számára az író születési éve — 1938 — „csak” annyit jelent: a szerző együtt nőtt, fejlődött az új társadalmi renddel. A hatvanas években törvényszerűen meg kellett jelennie a Szilágyi István típusú írónak. A felszabadulás utáni második hullámban nagykorúsodó nemzedék közvetlenül, „saját bőrén”, de még nem „hatalmi pozícióból” tapasztalja az új erkölcsi értékrend forrongását. A mai stabilizálódott(abb) helyzetben a huszonévesek talán nehezen tudnak elképzelni egy, a Szilágyiéhoz hasonló életpályát (amely akkor a legtermészetesebb volt). Az ipari tanuló magában hordozza az új rendszerre jellemző „dühödt” optimizmust, a gyakran egyoldalú lelkesedést. A legrégebbi mozgalmi hagyományokkal rendelkező és éppen ezért összeforrott vasúti munkás-közösség kiváló életanyag egy intellektuális beállítottságú, a világ dolgaira érzékenyen reagáló fiatalember számára. Műveltségét nem autodidaktaként kell megszereznie; helye a „kiemelt” munkások (más kifejezéssel: munkásértelmiségiek) között van, akik egyetemet végeznek, de származásuk és indulásuk mindvégig a munkásosztályhoz köti őket. Szilágyi tehát „helyzeti” előnyben van az idősebb írógenerációhoz képest: életanyagát aránylag könnyen megszerzett műveltség birtokában asszimilálhatja.

Közhely — és igazság —, hogy az úttörők útja a legnehezebb. De a Nagy Istvánok nélkül nem léphettek volna a sorba a Szilágyi Istvánok: akik — ha igényt tartanak rá — a kétkezi munka mellett „diplomás” műveltséget, tudást is szerezhetnek. A szocializmus pedig lehetőséget ad rá, sőt megköveteli, hogy iskolázottságukat a tehetségüknek legmegfelelőbb helyen kamatoztassák. Így válnak kiemelt munkásokká, munkásértelmiségiekké. Szilágyi István törvényszerűen csatlakozott ehhez az új (napjainkban már kevésbé jellemző) társadalmi réteghez; mint író, természetesen

* Sorskovács. Forrás, 1964; Ezen a csillagon, 1966; Ullő, dobszó, harang, 1969; Jámbor vadak, 1971.

egyéni értékekkel. Munkástémájú elbeszélései a magasabb művészi színvonalat, az újszerű ábrázolásmódot jelezték a korszak irodalmában. A világnézeti alakulás, az eredeti írói hang megtalálásának útja azonban korántsem egyszerű.

A „sorskovács“ magányossága

A kiforrott novellista — többek között — arról ismerhető fel, hogy a szerzői szándék, cél a kész műben úgy valósul meg, ahogy azt a struktúra belső törvényei megkövetelik. Kezdő íróra gyakran jellemző, hogy a mondanivalót valamilyen műfajon kívüli eljárással tálalja az olvasó elé: esszéisztikusan körbetapogatja, vallo-másszerűen kifejti, vagy éppen tézisként állapítja meg.

Szilágyi István első kötetének megjelenésekor több kritikusa hibául róta fel, hogy a téma, a szerzői célzat nem talált adekvát formára elbeszéléseiben. (Példaként idézzük Bálint Tibor fejtegetését 1965-ből: „...A művészettől elsősorban látomást várok, képzelmi hatást, olyat, hogy ugránozzék tőle a szívem; a pusztá fogalmi gondolat pedig nehezen épül bele a novella testébe... Lám, az igen tehetséges Szilágyi Istvánnál is elszalad olykor az ihlet...“)

Ismerve további három kötetét, nyilvánvalóvá lesz, hogy ez nemcsak a stílus, a szerkezeti megoldások bizonytalanságából adódott. A fiatal vasmunkás világképe eléggé leegyszerűsített, könnyen áttekinthető. Magától értetődőnek tetszik az új társadalmi rend, amelybe kinek-kinek csak bele kell illeszkednie a maga képességei szerint — egy-egy szűkebb környezetbe (ez majdnem azonos a munkahellyel). Az emberi értékek határait, az erkölcsi normákat a munkaközösség szabja meg. Persze, a társadalom ilyen szűk metszete is sugallhat kiváló elbeszélés- vagy még inkább novellatémát. De a fiatal szerző a belső történés leírása felé hajlik, tehát főként etikai problémák vonzzák. A műhely falai és gépei közé zárt — bármennyire is érzékeny lelkű, intelligens — fiatal munkás eleve nem képes arra, hogy egyén és társadalom, társadalom és erkölcs bonyolult viszonyát érzékelje és érzékeltesse. Előremutató kivétel — és sikerült írás — e tekintetben az *Ahol nem történik semmi*. Itt ugyanis távolabbról, mintegy kívülről szemléli, s több, jellegzetesen időszerű probléma metszéspontjába helyezi a vasúti munkás életét. Olyankor érezzük természetesen a főhős viaskodását, amikor kényszerül észrevenni a tőle korban és gondolkodásmódban távol álló emberek sorsát:

„Idehallgass, kisapám! Légy elnézőbb az emberekkel, próbáld megérteni a hibá-jukat is. Másként sohasem fogsz kijönni velük. Persze, mindenki a saját képére szeretné a világot átformálni. Csakhogy ezek az emberek más világot is láttak ám! Sőt, életük jó részében azt a másik világot nyögték, és azt nyögik most is, érted? Nem kell én azt neked magyarázzam, hogy az embert a körülmények hogyan alakítják.“

Ennek az elbeszélésnek is — akárcsak a kötet több darabjának — gyenge oldala a szerkezet. Épp amiatt, hogy a szerző kötelezőnek érez valamiféle keretet, amely szabályos expozícióval indul (lírai képpel vagy helyzetleírással), s ezt követi a tulajdonképpeni cselekmény (többnyire belső történés). Persze, nincs abban semmi különös, ha az elsőkötetes Szilágyi még keresgéli a témákat és eredeti hangját. A könyv legkevésbé reprezentatív írásának, az *Egy zsák búzának* cselekménye falusi környezetben játszódik. Szembeötlő, mennyire nem a saját vizein hajózik. Munkás-témájú elbeszéléseinek szereplői többnyire életerős, hiteles alakok, az *Egy zsák búza* új-parasztjait azonban felszínebben ábrázolja. Öregember hőse egyszerű, keveset elmélkedő lény, egy adott pillanatban azonban rendkívüli fantáziára valló víziói tá-

madnak, miközben mély erkölcsi problémákkal viaskodik. Az egyénítés hiánya miatt a szerző etikai tétele (körülbelül így: ne lopj, mert azzal embertársaidat károsítod meg) hitelét veszti. Valami nagy, „novellailag” nem indokolt optimizmus lengi be a művet.

A könyv első elemzői különösképpen Szilágyi etikai hozzáállását, lélekábrázolási törekvéseit méltatták. Valóban, ez a *Sorskovács* nagy ígérete. Hogy az új típusú ember sokoldalú ábrázolása mégsem valósult meg maradéktalanul, annak több oka van. A korszak emberideálja egy tézisek alapján „kidolgozott” típusember volt. Az *Egy zsák búza* példázza, hogy a fiatal Szilágyi is nehezen szabadul ettől az eszménytől. (De hány kiváló prózaíróról tudunk a világirodalomban, aki első írásaival életműve remekeit alkotta volna meg?)

Táguló „csillagkép”

E cikk írója még majdnem gyerek volt, amikor Szilágyi István frissen megjelent elbeszélését, az *Emberszabású embert* olvasta. A mű akkor irodalmi és — sугallatával — erkölcsi mintakép volt számára; most „visszaolvas” a korabeli kritikában: hogyan fogadták az *Ezen a csillagon* című kötetet. (Talán meglepő azt mondani: „korabeli” kritika, de az eltelt 7—8 évben újabb írónemzedék jelentkezett, az irodalmi köztudatban sok elv, eszme, tendencia átértékelődött.) Most is a szerző erkölcsi tartása és — többletként — a művek sokszínűsége keltett elsősorban figyelmet. Arra azonban nem kapunk nyilvánvaló választ: hogyan módosul, változik az író (eddig) embereszménye. Pedig szembeötlő: a hétköznapi ember jelenik meg, apróbb-nagyobb problémáival — és alkalmasnak találta a novellaábrázolás számára. Szélesedik Szilágyi írói világképe; sokkal bonyolultabb, mint az, amelyet a *Sorskovács*ban megismertünk. Már képes túllépni a vasúti műhely falain. Koncentrikus körökben tágul az emberről rajzolt kép: az újban mindig benne foglaltatik az előző is. A homo ethicus meg kell figyelni nagy dilemmáiban, amikor az akarat győz kicsinyes alaptermészetünk fölött; önmagába roskadva, amikor szánalmasan tehetetlen; vagy éppen parányiségében, dolgos és egyéniségalkító mindennapjaiban.

Az író képletekre le nem egyszerűsíthető mondandójának megfelelő formát keres. A tartalom immanensen belülről próbálgatja a hozzá illőbb alakot. De nem mindig találja el: néha szűk, többnyire azonban tágas számára.

Úgy tartották, hogy az *Emberszabású ember* és az *Értéktöbblet* írója az „igazi” Szilágyi. Valóban: ez is. E két műben fejt ki félreérthetetlenül nézeteit egyénről, társadalomról. De hasonlítsuk csak össze velük a szintén sokat emlegetett *Ha a napot választod* című elbeszélését, amely hasonló problematikát taglal. Bár nem fejt ki az írói célzatot, mint az előbbieket — mégis többet sugall. A főszereplők (akiket az egyéniség kétféle megnyilvánulásának is tekinthetünk) szintén lelki problémákkal viaskodnak. De a „szürke szemű” korához jól illik a kamaszos fantáziálgatás, a szépség keresésének kissé romantikus módja. Az ő szemével nézve elhíhető, hogy „a törvény csak arra jó, hogy megmutassa, a víz merre viszi a papírhajót”. A harminc év körüli „emberszabású ember” azonban még mindig csak efféle konklúzióra jut: „A törvény nem ismerése nem mentesít.” Hosszú fejtegetése a létről, tettről, sorsról nagyon szép és nagyon igaz. Mégsem lehet könnyen elhinni, mert az élet nagy kérdéseit csak fel-feldobja a belső monológok rengetegében.

„Miért fizet az ember azokért a hülyeségeiért is, amelyekbe a természete, a vágyai sodorják bele? Sőt, ha szándékosan követ el valamit, döntését ilyen esetben is meghatározzák az élete körülményei. Mégis, mindenért fizet, bűnhődik. De az is

lehet, hogy nem fizet mindenért, hiszen nem valószínű, hogy minden ballépését ballépésnek fogja fel. Tehát akkor csak azok a cselekedetei lennének hibásak, amelyeket annak vél az ember lelkiismerete? Így viszont a lelkiismeretes ember többet szenved. Hogy van ez? ...“

Valamiféle megoldást a hős cselekedetei kellene hogy sugalljanak. Ő azonban megmarad befelé élő, magányos embernek.

Ezeket a nagyobb lélegzetű alkotásokat tartják a *Sorskovács*-problematika egyenes folytatásának — és művészi betetőzésének. Valójában azonban a rövidebb, látzólag szerényebb novellák is az „igazi“ Szilágyi mondanivalóját tolmácsolják, csupán más eljárásokkal. A kötet címadó novellája éppen visszafogott hangjával, a részletek, eszmeifuttatások mellőzésével tudja pontosan körülhatárolni a lét és sors lehetőségeit. Nem szegi ki nagybetűkkel a kérdést (mint az *Értéktöbblet*ben): „Mennyit ér az ember?“ Mindezt a cselekmény sugallja. (Ahol ti. kérdez és fejteget, ott óhatatlanul esszévé deformálódik az epikus váz.) A csillagszimbólum önmagától tárul föl: lehet ez a világegyetem, a civilizált Európa, és jól beleilleszkedik az erdélyi kisváros vagy eldugott falu is.

Ha eddig nem is mondtuk ki szó szerint, nyilvánvaló: a kötet minden darabja erkölcsi modellre épül, s ez a keret könnyen szoríthat helyet lélektani és szociális problémáknak. Nehéz viszont megtalálni a középutat az elágazásban. Következmény: a már említett formakeresés. Célzatosság is lehet abban, hogy a kötet végére került az előzőektől teljesen eltérő hangvételű, *A végállomáson leszállsz* című novella. Ez ugyanis már egy újabb könyv nyitánya.

Ulló, dobszó, harang — holtponton

Az *Ulló, dobszó, harang*ot sokan bravúros regénynek tekintették. A témát valójában — így vagy úgy — sokan feldolgozták; az idő- és térdimenziók váltakozását már Krúdy és Babits remekül kezelte. Tehát kísérleti regénynek pusztán Szilágyi munkásságán belül lehet tekinteni. Azt az ábrázolásmódot folytatja — most már szélsőségesen —, amelyet a novellairó Szilágyira sokan a legjellemzőbbnek tartottak (*Ahol nem történik semmi, Ha a napot választod, Értéktöbblet, Szerencsekerék, Emberszabású ember*). A regény vázát pszichológiai modell alkotja. Ez magában hordozhatja az író számára lényeges erkölcsi kérdéseket, nehezebben fér meg ellenben a szociológiai réteggel. (Az írónak mindig számolnia kell azzal, hogy vagy a szociológiai, vagy a lélektani szempontot előnyben részesíti.) A lélektani modell gerincét az apróbetűs részek összefüggő láncja biztosítja; ez úgy kerekedhetne ki regénnyé, ha külső cselekvésnek lenne része, amelyet azonban itt eszmeifuttatások sorozata helyettesít.

Ha regényt jellemezhetünk egyetlen mondatával, akkor az *Ulló*... fókusza ez a zárójeles betét: „Lehetséges lenne, hogy titkon éppen ki nem mondott gondolatunkért, elnyomott vágyainkért s olyan szándékainkért felelünk, melyek megvalósításától nap mint nap visszariadunk?“ Az *Emberszabású ember*ből minduntalan kísértő gondolat ez. Az alaptémához az író megfelelő szereplőket választ: a hétköznapi napok hőseit, illetve a „hősi“ napok egyszerű embereit. A négy központi alak (két férfi, két nő) különböző pólusokat képvisel, ellentétes voltukban egészítik ki egymást. A polgári származású, gátlásokkal küzdő tanítónő mellett ott áll a kicsinyes, nagyrvágyó és céljait elérő parasztasszony, a magában nagy intellektuális értékeket hordozó proletár-katonát pedig kiegészíti a bikaerejű zsirosparaszt.

Ez már társadalomrajz lenne, ha jellemüket nem töredékekből kellene összeilleszteni, ha a négy fal közé zárt tanítónő és katonaszökevény (lelki) világába behatolna egy kis életakarás. Általában: ha a belső történet nem uralkodna végtelen el, ha külső cselekvés egészítené ki. Mindez nem azt jelenti, hogy az írótól föltétlenül szociologizáló körülírást várunk el. Csupán arról van szó, hogy az egyébként körültekintő, érzékeny lélekrajz nem kerekedhet teljessé, mert hiányzik egy fontos tényező. A nagy világégés — közvetve vagy közvetlenül — befolyásolja az emberek közérzetét; erre a regényből csak utalásokat kapunk.

Megvalósult kísérlet

A végállomáson leszállsz című novella — önmagában — pusztán írói bravúrnak tűnhet. Elvontságával, stílusával, különleges hangulatával a „kísérleti kötet“ legszembeötlőbb kísérlete. Szilágyi regényében nem folytatódott ez az új írói utakat jelző világszemlélet, viszont a *Jámbor vadak* prologusának tekinthetjük. „Az idő... valami nagy, kopár váróteremben jár föl s alá, közömbösen lépi a moeskos mozaikkockákat, mint a vonat az állomásközpöket, a tájegységeket. És ezt az állapotot, az örök átmenetet nevezhetnénk hétköznapiaknak is.“ Így indulnak aztán útra a *Jámbor vadak* hősei, *valahonnan*, hogy eljussanak — *valahova*.

Ezért a kötetért érdemes elolvasni ma is az előző harmat. Az a célzat, eszmeiség ölt itt megfelelő, most már végleges formát, amelyet első kötetétől kezdve a legkülönbözőbb eljárásokkal igyekezett realizálni. Bebizonyosodott, hogy nincsenek „elcsépelte“ vagy „ma már“ időszerűtlen témák — csupán (nevezzük tisztességes névén) az eszmei mondanivaló tökéletlen közlési formája; amely eszmei bizonytalankodásból is adódhat. Igazolódott, hogy Szilágyi világképe a koncentrikus köröknek megfelelően szélesedik: mert Delabona vagy Kibic, az árva emberke valahol magában hordozza az ipari tanuló és a fiatal vasmunkás jellemét, eszméit, vívódásait, távolból kísért a falusi tanítónő sorsa is. A megismerés számára megnyíltak a világ határát jelző vasúti műhely falai, a falu pedig megálló, ahova megérkezünk, dolgozunk, emberekkel érintkezünk, s ha belefáradunk, tovább megyünk, elvégezzük, amire képesek vagyunk.

Teljes tudatossággal megszerkesztett novellákat tartunk a kezünkben, ahol a tudatosság mégsem kendőzi el az író személyes hozzáállását, előző műveiből ismert „saját hangjait“. Annyit teljes bizonyossággal állíthatunk, hogy kevés írónk akad, aki ennyire mély filozófiával és intellektussal tudja életközébe hozni a hétköznapi emberét, mint Szilágyi. Lehet, hősei néhol most is passzívnak tűnnek, mert elsősorban a magányosságból kell kitörniük; mert látszólag nem visznek véghez „hatalmas“ tetteket; s ha ezt teszik is, ritkán tudják felmérni az értékét. Nem amiatt rossz a közérzetük, amit tettek, hanem *amit nem tesznek*. Ha valaki elindul a „föld gyökerén“, bármilyen kilátástalan a végtelen megismerése: nem állhat meg. De „ha valakit odaszegeznek — az általában tudja, mit akar... Úgy látszik, az ilyenekben hinni kell“. Nincs mindenkinek alkalmja a végtelent kutatni vagy makacs helytállását bizonyítani; ám bárkinek hinnie kell, hogy nélkülözhetetlen az emberiség hétköznapijaiban. Egy ember élete akkor válik értelmetlenné, amikor „már kihasználni, becsapni, rászedni sem akarja senki“.

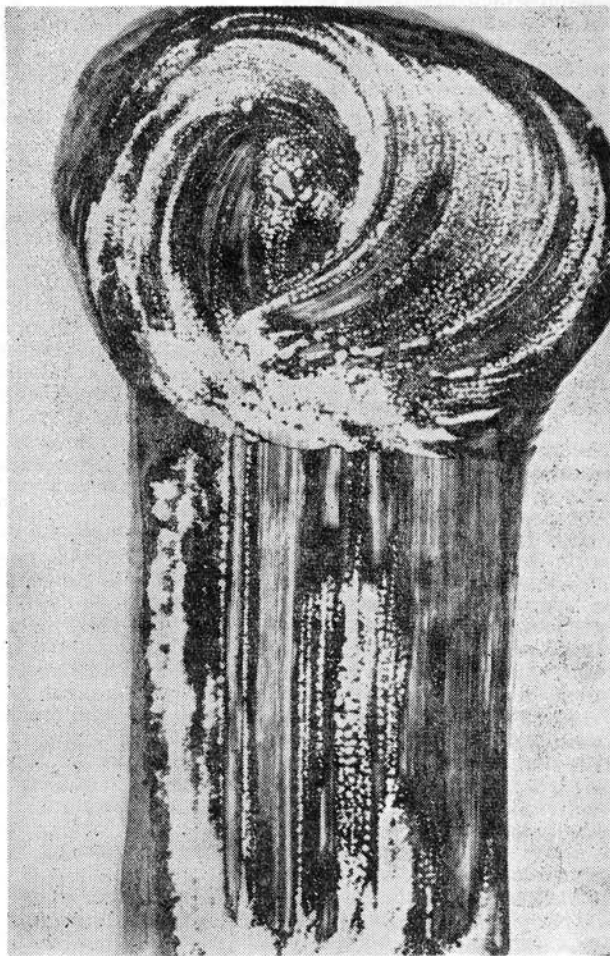
Nem lehet „vérbeli“ műbíráló, aki felkiáltással méltatja az alkotást. Mégis vállalnunk kell. A munkának és a kétkezi dolgozónak az a prózában írt himnusza, amely *A Dermisben* valósul meg: csodálatos! És hazai magyar irodalmunk kevés olyan tömör korrajzzal dicsekedhet, mint a *Kibic, az árva ember*. Ahogyan *Jajdon*

gyermekai életkoruk furcsaságait érzékelik, abból egy történelmi korszak anakronizmusait is megismerjük; kevesen láttatják ilyen őszintén életünknek ezt az oldalát.

Az író nem tagadhatja meg fiatalkori önmagát. A *Sorskovács* változtatni akaró lendülete és őszintesége a *Jámbor vadak* írójára is jellemző; az elbeszélő hangon átütő líraiság sem tűnt el. Mindössze komorabb, tömörebb, férfiasabb lett Szilágyi stílusa. Le kellett mondania arról, hogy magába (novellába, regénybe) fogadja az egész világot; hogy az emberi lélek minden apró rezdülését és teljes komplexusát feltárja. Addig tart a világról, önmagáról és másokról való mondandója, amíg az újdonság erejével tud hatni, amíg rá tud ébreszteni létező, észlelt, de bennünk meg nem fogalmazódott problémáinkra.

Mai író Szilágyi István. Örökösen a társadalom mozgására figyel, ezért mindig lesz mondanivalója. Új témákat feltárva, lehet, hogy még újabb formákat kell majd keresnie; felbomolhat a *Jámbor vadak*ban meglelt egyensúly. De akarhat-e író többet, mint örökösen keresni, felfedezni, s ezt minduntalan előlről kezdeni?

Szász László

Hajdu Zoltán: Egyedül